

تأملی بر طلسمات دوره قاجار و اهمیت نقش زنان در شکل‌گیری و گسترش آن‌ها

چکیده

در جامعه ایران دوره قاجار گرایش به باورهای خرافی و انواع اشیاء اعتقادی از جمله طلسم‌ها و تعاویذ، بسیار گسترده و عمومی بوده است. مستندات تاریخی گواه بر این است که زنان جامعه ایرانی گرایش بیشتر و پررنگ‌تری نسبت به مردان در بهره‌گیری از طلسم و توسل به انواع افسون‌ها داشته‌اند. این نگرش دارای زمینه‌ها، ریشه‌ها و در ادامه پیامدهایی بوده است که پژوهش حاضر به دنبال آن است با بررسی ریشه‌ها و پیامدها، به چگونگی شکل‌گیری این نگرش بپردازد و ضمن بررسی شرایط اجتماعی و زندگی زنان در عصر قاجار، فعالیت‌های ایشان را به‌ویژه در حوزه تولید و استفاده طلسمات مورد مطالعه و بررسی قرار دهد. این پژوهش در نظر دارد با بررسی ریشه‌های فرهنگی و اعتقادی، علل گرایش به طلسمات و اوج‌گیری آن‌ها در عصر قاجار را مورد مطالعه قرار دهد. همچنین با تحلیل عوامل اجتماعی و سیاسی این دوران، به تشریح نقش کلیدی زنان در شکل‌گیری و توسعه هرچه بیشتر طلسمات در دوران قاجار بپردازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گرایش به خرافات، از جمله بهره‌گیری از طلسمات، پدیده‌ای رایج در جامعه سنتی بوده است و تمامی افراد جامعه بنابه شرایط اجتماعی و فرهنگی، به میزانی از آن بهره می‌گرفتند. اما مستندات تاریخی نشان از تمایز جنسیتی و گرایش بیشتر زنان به این باورها در عصر قاجار دارد.

اهداف پژوهش:

۱. شناسایی ریشه‌های فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی مؤثر در رواج طلسمات در عصر قاجار.
۲. تشریح نقش کلیدی زنان در گرایش به طلسمات در عصر قاجار.

سؤالات پژوهش:

۱. عوامل فرهنگی و اعتقادی مؤثر در گرایش زنان قاجاری به علوم غریبه کدام‌اند؟
۲. اوج‌گیری علوم غریبه و بهره‌گیری از طلسمات چه پیامدهایی در شرایط اجتماعی و سیاسی ایران عصر قاجار داشته است؟

کلیدواژه‌ها: دوره قاجار، زنان، طلسم، باورهای خرافی، شرایط اجتماعی.

مقدمه

آنچه به عنوان باورهای عامیانه در زندگی اجتماعی امروزه جامعه ایران جاری است، در امتداد گذشته نه چندان دور خود معنا می‌یابد. درک این پیوست است که ضرورت واکاوی رفتارهای ایرانیان متأخر را روشن می‌سازد. همچنین شناختی به دست می‌دهد که مطالعه تغییرات اجتماعی و ابعاد مختلف آن از جمله بُعد ارزشی، نگرشی را در مطالعات تطبیقی میسر می‌سازد؛ چراکه مدرن شدن جامعه ایران در کشاکش سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی-اجتماعی رخ داده و برحسب کنشگران اجتماعی وفادار به آن‌ها بسط و گسترش پیدا کرده است. باورهای عامیانه در جامعه ایران عصر قاجار بسیار فراگیر بوده است. به کمک متون و مستندات به جامانده می‌توان گفت چنین باورهایی، امری رایج و معمول دانسته شده و در امور مختلف به سبک و سیاقی متفاوت از سوی برخی دنبال می‌شده است. باورهای عامیانه مشتمل بر افسانه‌ها، داستان‌ها، تاریخ شفاهی و بعضاً موضوعاتی است که با وجود بی‌اساس دانسته شدن از سوی برخی افراد، در زندگی روزمره بعضی دیگر، حضور درخور توجهی داشته است. بخش مهمی از باورهای عامیانه حاکم در دوره قاجار مبتنی بر باورهای خرافی بودند. هرچند خرافه، با درک نادرست از روابط علی و اعتقاد وافر به تأثیر عوامل نامعقول ماوراءالطبیعه عجین است، اما دانستن احوالات مردم در این زمینه، به شناخت وضعیت اجتماعی- فرهنگی جاری آنان منجر شده و به‌ویژه از بُعد تاریخی، برخی ریشه‌های رفتاری جوامع کنونی را مشخص می‌سازد. با آنکه مطالعات زیادی متوجه زندگی ایرانیان عصر قاجار بوده، اما موضوع گرایش به اشیاء اعتقادی در این دوره و آن هم معطوف به رفتارهای بانوان در این حوزه، تنها در پژوهش‌های معدودی مورد توجه قرار گرفته است.

این مقاله در تمایز با پژوهش‌های پیشین، با محوریت مطالعه جایگاه اجتماعی زنان در جامعه روزگار قاجار، به تشریح نقش محوری آن‌ها در شکل‌گیری، جهت‌دهی و گسترش طلسمات توسط ایشان می‌پردازد و همچنین با ارائه شواهدی نوین، درصدد تصحیح بخشی از قضاوت تاریخی درباره تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار می‌باشد. بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف ارائه مطالعه‌ای روش‌مند انجام می‌شود که حاصل آن به عنوان منبع مطالعاتی برای علاقه‌مندان به تاریخ اجتماعی و نیز مطالعات جنسیت، قابل ارجاع دیگر پژوهشگران است.

این مقاله از نوع تاریخی توصیفی و روش گردآوری اطلاعات آن از نوع اسنادی است و به تحلیل نظری یافته‌های تاریخی از منظر مطالعات اجتماعی می‌پردازد. روش پژوهش نیز تحلیل نمونه‌های تصویری و متون و مستندات تاریخی بوده است. محور اصلی مقاله بررسی ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی گرایش به طلسمات و اوج‌گیری آن‌ها در عصر قاجار است و با تحلیل یافته‌ها، به تشریح نقش محوری زنان در مسیر شکل‌گیری، گسترش و توسعه هرچه بیشتر طلسمات در دوران قاجار می‌پردازد.

تحقیقاتی که پیشینه پژوهش جاری محسوب می‌شوند را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد؛ گروه اول آثاری که به اوضاع و شرایط اجتماعی زنان در دوره قاجار اشاره‌ای کرده‌اند، برای نمونه: حسن آزاد (۱۳۸۲) در کتاب پشت پرده‌های حرمسرا، عبدالله بهرامی در کتاب خاطرات خود (بی‌تا)، پیرزاده نایینی در کتاب سفرنامه‌اش (۱۳۴۲)، بشری دلریش

در کتاب زن در دوره قاجار (۱۳۷۵) و نیز در کتاب خاطرات لیدی شل (۱۳۶۸)، کارنمای زنان کارای ایران از پوران فرخزاد (۱۳۸۱)، در این آثار به جایگاه اجتماعی زنان و شرایط سیاسی و فرهنگی حاکم بر جامعه این دوران اشاره شده است. گروه دوم آثاری که به پژوهش درباره علوم غریبه پرداخته‌اند. از جمله: طلسم؛ گرافیک سنتی ایران (۱۳۸۵)، ابطال سحر و جادو در کلام معصومین (۱۳۸۶)، سحر و جادو، هیپنوتیزم، شعبده‌بازی از نگاه شارع مقدس (۱۳۹۰)، سحر و جادوگری در اسلام (۱۳۹۲) و تاریخ طلسم و تعویذ در ایران (با بررسی منتخبی از آثار موزه‌ای) (۱۳۹۷). تمرکز اصلی در این دست آثار بر پایه رابطه دین و علوم غریبه است.

از این رو با وجود انتشار آثاری درباره شرایط اجتماعی دوره قاجار و از طرفی دیگر، آثاری در باب علوم غریبه، توجه پژوهشگران به علل و زمینه‌های گسترش باورهای خرافی و علوم غریبه در این دوران و آثار و پیامدهای باورهای خرافی در تاریخ اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایران بسیار اندک و نابسند است؛ از جمله آثار انگشت‌شماری که در این زمینه و با رویکرد و روش تاریخی به نگارش درآمده‌اند می‌توان به مقاله «سحر و جادو، طلسم و تعویذ و دنیای زنان در عصر قاجار» (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱) و مقاله «تأثیر خرافات و عقاید انحرافی بر گسترش بیماری‌ها در عصر قاجار» (فیاضی، ۱۳۹۰) اشاره کرد. همچنین پژوهش‌هایی در خصوص جایگاه زن در بستر فرهنگی قاجار با تکیه بر تصاویر انجام شده که از جمله آن‌ها می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد: مقاله «مطالعه تطبیقی دو نقاشی از زنان در دوره قاجار با رویکرد بینامتنیت» (پنجه‌باشی، ۱۳۹۵) و مقاله «تطبیق مصادیق اجتماعی زنان در دوره قاجار با جایگاه زن در نگارگری نسخه خطی هزارویک شب» (شایسته‌فر و شهبازی، ۱۳۹۴).

اما به طور کلی در هیچ یک از پژوهش‌های پیشین به طور اختصاصی به علل رواج طلسمات و نقش بانوان در این تحولات پرداخته نشده است. پژوهش پیش رو به منظور شناسایی این عوامل و واکاوی ریشه‌ها و زمینه‌های آن، ضمن بررسی انواع طلسمات، کارکردهای آن‌ها و کنشگرانشان، به علت‌یابی چرایی اقبال عمومی به چنین اموری می‌پردازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع مکتوب، مصور و ابزارهای برجای مانده از دوره قاجاریه صورت پذیرفته است. سفرنامه‌های برجای مانده از دوره قاجار که از دریچه چشم غیربومی به زندگی مردم ایران توجه کرده‌اند، یکی از مهم‌ترین منابع مورد استفاده در این مقاله‌اند. این آثار در کنار رساله‌های خطی و طلسمات باقیمانده نه تنها گستره و کارکردهای طلسمات در اندیشه و عمل ایرانیان روزگار قاجار را نشان می‌دهند؛ بلکه با کمک آن‌ها می‌توان به نقد و بررسی شماری از کلیشه‌های رایج پرداخت که از دوره قاجاریه تاکنون درباره این علوم برجای مانده است.

نتیجه‌گیری

طلسمات و تأثیرگذاری آن‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی برای دستیابی به مقاصد متنوع و متعدد عاطفی، شغلی، درمانی و ... به مثابه میراثی از دوره‌های پیشین تاریخ ایران به دوره قاجار رسید، دستخوش تحولات چشمگیری شد و به اوج خود رسید. در این دوران برخلاف کلیشه رایج، تمامی مردم از فرودستان گرفته تا نخبگان حاکم، به این امور باور داشته و از آن‌ها استفاده می‌کردند. در جامعه‌ای که کم‌سواد و بی‌سواد فراگیر بوده، خود، کانون نشو و نمای باورهای عامیانه‌ای بود که کمتر مبنایی در استنتاج منطقی داشت. باورهای خرافی زنان عصر قاجار برآمده از جایگاه

اجتماعی آن‌ها بود و از مناسبات نابرابر جنسیتی در جامعه نشأت می‌گرفت. این شرایط زنان را وامی‌داشت تا برای حفظ و گاه ارتقا این جایگاهِ حداقلی تلاش کنند. در بحبوحه ناآگاهی‌های عمومی و جهل و بی‌سوادی در میان زنان، این عوامل موجب می‌شد تا آن‌ها در کنار تمسک به توصیه‌های خرافی، از خدمات کارگزاران مربوطه در قالب انواع طلسم‌ها و نیز اعمال مربوط به باورهای خرافی بهره‌گیرند. این باورها همان قدر از سوی زنان دنبال می‌شد که از سوی مردان جدی تلقی می‌شد. اشاره به اقبال بیشتر زنان به طلسمات در مقایسه با مردان، بر رواج این باورها در بین هر دو جنس دلالت دارد. مطالعات در این حوزه نشان می‌دهد زنان و مردان در امتداد جایگاه نقش خود در اجتماع، با اهداف متفاوتی گرایش‌های خود را برای رسیدن به مقاصدشان دنبال می‌کردند. ضعف و استیصال در عرصه سیاسی، پزشکی و اجتماعی و در یک کلام بحران خرد و عقلانیت از جمله مهم‌ترین عللی هستند که مردمان روزگار قاجار را وامی‌داشت به طلسمات گوناگون متوسل شوند.

منابع و مأخذ

- اجتهادی، مصطفی. (۱۳۸۲). *دائرة المعارف زن ایرانی*. تهران: مرکز امور مشارکت زنان.
- احتشام‌السلطنه، محمودمیرزا. (۱۳۶۶). *خاطرات احتشام السلطان*. به کوشش سید محمد مهدی موسوی. تهران: اطلاعات.
- ارفع‌الدوله، میرزا رضاخان. (۱۳۷۸). *خاطرات پرنس ارفع*. به کوشش علی دهباشی. تهران: شهاب ناقد با همکاری سخن.
- آدمیت، فریدون و هما ناطق. (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی و سیاسی اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*. تهران: آگاه.
- اعتضادالسلطنه، علیقلی میرزا. (۱۳۷۰). *اکسیرالتواریخ*. به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: ویسمن.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۸۵). *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*. با مقدمه و فهرس ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- امان‌الله بن فتحعلی شاه قاجار. *امان البلیه*. ش ۶۶۵/ف کتابخانه ملی.
- امین‌الدوله، میرزا علیخان. (۱۳۴۴). *خاطرات سیاسی میرزا علیخان امین‌الدوله*. به کوشش حافظ فرمانفرمائی. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های ایران.
- اوستا. (۱۳۸۱). *کهن‌ترین سرودهای ایرانیان*. گزارش و پژوهش جلیل دوست‌خواه. تهران: مروارید.
- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). *ایران امروز (۱۹۰۷-۱۹۰۶ م)*. ترجمه و توضیحات علی اصغر سعیدی. تهران: زوار.
- بارنز، الکس. (۱۳۶۶). *سفرنامه بارنز*. (ترجمه حسن سلطانی‌فر). تهران: آستان قدس رضوی.
- بروگش، هینریش. (۱۳۶۷). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*. (ترجمه مهندس کردبچه). تهران: اطلاعات
- بصیرالملک شیبانی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات بصیرالملک شیبانی*. به کوشش ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت. تهران: دنیای کتاب.
- بل، گرترود. (۱۳۶۳). *تصویرهایی از ایران*. (ترجمه بزرگمهر ریاحی). تهران: خوارزمی.

بلوکباشی، علی. (۱۳۶۷). "باطل سحر" دائره المعارف بزرگ اسلامی ج ۱۱، تهران: مرکز. پاتینجر، هنری. (۱۳۴۸). مسافرت به سند و بلوچستان. (ترجمه شاهپور گودرزی). تهران: دهخدا. پورصالح امیری، مریم. (۱۳۹۷). تاریخ طلسم و تعویذ در ایران (با بررسی منتخبی از آثار موزه ای). تهران: دلیل ما. پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک. (ترجمه کیکاووس جهاندار). تهران: خوارزمی. تناولی، پرویز. (۱۳۸۶). طلسم، گرافیک سنتی ایران. تهران: بن‌گاه. جکسن، آبراهام و. ویلیامز. (۱۳۵۷). سفرنامه جکسن، ایران در گذشته و حال. (ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای). تهران: خوارزمی. دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی. (۱۳۷۱). به کوشش بهاء الدین خرمشاهی. تهران: دوستان و ناهید. دروویل، گاسپار. (۱۳۴۸). سفرنامه دروویل. (ترجمه جواد محبی). تهران: کتابخانه گوتنبرگ. دلریش، بشری. (۱۳۷۵). زن در دوره قاجار. تهران: سوره مهر. رحمانیان، داریوش و حاتمی، زهرا. (۱۳۹۲). «سحر و جادو، طلسم و تعویذ و دنیای زنان در عصر قاجار». جستارهای تاریخی. ش ۲. صص ۲۷-۴۴. شایسته‌فر، مهناز و محبوبه شهبازی. (۱۳۹۴). «تطبیق مصادیق اجتماعی زنان در دوره قاجار با جایگاه زن در نگارگری نسخه خطی هزارویک شب». زن در فرهنگ و هنر، دوره ۷، شماره ۴. صص ۴۷۱-۴۵۵. شهری، جعفر. (۱۳۷۸). تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم. قم: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا. ژوبر، آمده. (۱۳۴۷). مسافرت به ایران و ارمنستان. (ترجمه محمود مصاحب). تهران: کتاب فروشی چهر. سپهر، عبدالحسین خان. (۱۳۶۸). مرآت الوقایع مظفری و یادداشت‌های ملک‌المورخین. به کوشش نوایی. تهران: زرین. سحرالعیون. ش ۸۸۰ / ف کتابخانه ملی. صالح‌نیا، محمدعلی. (۱۳۹۰). سحر و جادو، هیپنوتیزم، شعبده بازی از دیدگاه شارع مقدس. کرمان: محمدعلی صالح نیا. طالبی (مازندرانی)، صادق. (۱۳۸۶). ابطال سحر و جادو در کلام معصومین. قم: سبط النبی. ظهیرالدوله، علیخان. (۱۳۶۲). تاریخ بی دروغ با مقدمه نورالدین چهاردهی. تهران: شرق. عاملی رضایی، مریم. (۱۳۸۹). سفر دانه به گل، سیر تحول جایگاه زن در نثر دوره قاجار. تهران: تاریخ ایران. علوی موسوی، مصطفی بن اسماعیل. طلسم شاهی. ش ۸۲۰ / ف کتابخانه ملی. غلامعلی بن طهماسب میرزا قاجار. جنگ علوم غریبه و طلسمات. ش ۵-۶۱۷۰۵ / ف کتابخانه ملی. فرخزاد، پوران. (۱۳۸۱). کارنمای زنان کارای ایران (از دیروز تا امروز). تهران: قطره. کنت دوسرسی. (۲۵۳۶). ایران در ۱۸۳۹ - ۱۸۴۰. (ترجمه احسان اشراقی). تهران: مرکز نشر دانشگاهی. کولیور رایس، کلارا. (۱۳۶۲). زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان. (ترجمه اسدالله آزاد). تهران: آستان قدس. لایارد، سر اوستن هنری. (۱۳۶۷). سفرنامه لایارد در ایران (ترجمه مهراب امیری). تهران: وحید.

موسی پور، ابراهیم (گردآوری و ترجمه). (۱۳۸۷). دوازده+یک؛ سیزده پژوهش درباره طلسم، تعویذ و جادو. تهران: کتاب مرجع.

ناشناس. (۱۳۷۱). رساله تأدیپ النسوان و معایب الرجال در رویارویی زن و مرد در دوره قاجاریه به کوشش حسن جوادی و همکاران. نیویورک: کانون پژوهش تاریخ زنان ایران و شرکت جهان. ویشارد، جان. (۱۳۶۳). بیست سال در ایران. (ترجمه علی پیرنیا). تهران: نوین. ویلز. (۱۳۶۷). ایران در یک قرن پیش. (ترجمه غلامحسین قراگوزلو). تهران: اقبال.

Jackson, A.V. W. (۱۹۰۹). Persia past and present, a book of travel and research, London: MacMillan.

Malcom, N. (۱۹۰۵). Five Years in a Persian Town, London: John Murray.

Merritt- Hawkes, O.A. (۱۹۳۵). Persia- romance & reality, London: Nicholson& Watson.

Shabaz, A d. (۱۹۰۱). Land of the lion and sun (Madison, Wis), pp. ۷۹-۸۰, ۱۳۷.

Wills, C. J. (۱۸۸۶). Persia As It Is, London.